

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський державний технічний університет

Методичні вказівки

до практичних занять з дисципліни
«Практичний курс української мови »
Спеціальності 035 «Філологія»

Затверджено
Редакційно-видавничої
Науково-методичної ради ДДТУ
“22.05.2018” р., протокол 5

Кам'янське
2018

Розповсюдження і тиражування без офіційного дозволу
Дніпродзержинського державного технічного університету заборонено.

Методичні вказівки до практичних занять з дисципліни "Практичний
курс української мови" для студентів усіх форм навчання,
спеціальності 035 «Філологія»./ укл. : к.ф.н., доцент Найда А.М. —
Дніпродзержинськ:ДДТУ, 2018 – 28 с..

Укладач: : к.ф.н., доцент Найда А.М.
Відп. за випуск: зав. каф. : к.ф.н., доцент
Воронова З.Ю.
Рецензент: к.ф.н., доцент Гольтер І.М.

Затверджено
на засіданні кафедри перекладу
Протокол № “12_” від 15.05.2018р.

Коротка анотація видання : У методичних вказівках до практичних
занять розглянуто основні поняття морфології, принципи класифікації
частин мови та поняття про частини мови, подано завдання до теми..

ЗМІСТ

Перелік практичних занять	
1. Практичне заняття 1	4
Поняття про дієслово як частину мови	
2. Практичне заняття 2	6
Поняття категорії виду	
3. Практичне заняття 3	9
Поняття про перехідність – неперехідність	
4. Практичне заняття 4	12
Поняття категорії стану	
5. Практичне заняття 5	14
Поняття про категорію способу	
6. Практичне заняття 6	18
Поняття про категорію часу	
7. Практичне заняття 7	25
Поняття про категорію особи	
8. Практичне заняття 8	26
Поняття про дієприкметник	
9. Практичне заняття 9.	36
Дієприслівникові ознаки	
10. Практичне заняття 10.	44
Поняття про слова категорії стану (станівник).	
Поняття про модальність	
Список рекомендованої літератури	46

Дієслово

ПЕРЕЛІК ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичне заняття 1. Поняття про дієслово як частину мови. Визначити семантичні та морфологічні категорії дієслів.

Короткі теоретичні відомості

Дієслово - це самостійна частина мови, що позначає:

- 1) дію (малювати, читати);
- 2) рух (ходити, літати);
- 3) стан предмета як процес, що відбувається в часі і просторі (спати, хворіти);
- 4) зміну, появу ознаки (червоніти, старіти).

Дієслово має наступні ознаки: категорії виду, часу, способу дії, особи; категорії числа і роду.

Дієслова в залежності від здатності змінюватися за особами, часами, способами поділяються на особові та безособові. До безособових форм відносяться інфінітив, дієприкметник і дієприслівник. Всі вони мають категорією виду, а дієприкметник – ще й категорією часу.

Однією з головних синтаксичних особливостей дієслова і всіх його форм є здатність керувати відмінковими формами іменників. Наприклад: займаюся справами, займатися справами, займаючись справами, займається справами.

Прислівники можуть приєднуватися до кожної з дієслівних форм. Наприклад: старанно займаюся, старанно займатися, старанно займаючись, старанно займається.

Питання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається дієсловом? Наведіть приклади.
2. Які морфологічні ознаки має дієслово?
3. Яку синтаксичну роль виконіє дієслово?
4. Охарактеризуйте граматичне значення дієслова.

Завдання до теми

1. Переписати, підкреслити дієслівні форми. Визначити їх семантику та форму, змінна вона чи незмінна; з якими словами за смыслом пов'язане дієслово, є воно пояснюваним чи пояснюючим словом, яку синтаксичну роль виконує.

Володимир дивився на ті листки дерев, сидячи біля розчиненого вікна, і в серце йому наливалося тихої, трохи сумної, але напрочуд погідної музики. Під цю хвилю йому дивно ставало, що ще недавно чулися над цією землею вибухи і розрізали повітря кулеметні черги. Йому дивно було відчувати й легке зудіння в нозі — світ перед ним був такий прозорчастий і так гарно уладнований! Йому хотілося заплющитися, щоб перенестися у якусь іншу сферу: ця тиша і цей спокій по-своєму вражали його й бентежили. За спиною лежала порожня школа, стіни її було побілено, підлоги вимито, парти розставлено, в порожніх класах приємно пахло не до кінця просохлою фарбою та глиною. Він полюбив заходити туди і щодня вдихати цей запах: ще зовсім трохи — і в ці чисті, сонні й такі запашні класи ввірветься весела і завзята гурба.

Поки що він насолоджується цим настроєм, тим більше, що побіч із цим живе в ньому й інше почуття, і він намагається затлумити його, але воно весь час виплескується з нього — погляд його нестримно тягся туди, на гору, куди він забрався тільки раз і де так незвичайно було пригостено його водою.

Думав про це, сидячи біля вікна й дивлячись на ті горби з першими жовтими листками.

(В.Шевчук)

2. Визначити основу інфінітива та основу теперішнього часу поданих дієслів. У яких дієсловах вони збігаються, у яких — різні, чим відрізняються?

Переходити, вступати, подивитись, засміятися, нагадувати, стояти, косити, жати, сіяти, впізнавати, повертатися, трепетати, конспектувати, плести, плести, відбиватися, тоншати, прощати, клеїти, витирати, стояти, колоти, дихати, хотіти, робити, чути, плакати, садити.

3. Від поданих дієслів утворіть форми інфінітива.

Веду, вишу, чую, стаю, течу, мажу, везу, їжджу, полю, борю, стелю, бовкаю, товчу, гашу, гасну, стережу, стверджую, колишу, колихну, стихну, виборю, згою, стежу, тешу.

4. Визначте класи дієслів. Дієслова продуктивних класів підкресліть.

Зимувати, схуднути, ахнути, полоскати, міряти, направляти, плигнути, клеїти, фарбувати, виснути, підкласти, передплачувати, сприймати, горювати, недооцінювати, одержувати, їсти, розповісти, закам'яніти, спростувати, рознести, розбігтись, охопити, сіріти, дати, зневіритись, поневірятися, розійтись, загортати, розімкнути, пізнавати, кричати, і бігти, уболівати, діяти, біліти, обідати, слати, прагнути, могли,

Практичне заняття 2. Поняття категорії виду. З'ясувати семантичний зміст графеми «доконаний вид» та графеми «недоконаний вид». Простежити видові пари.

Короткі теоретичні відомості

Вид — одна з основних ознак дієслова. Вид дієслова вказує на відношення дії, вираженої дієсловом до ходу її протікання в часі, її результату та завершення. В українській мові існує два види: доконаний та недоконаний.

Дієслова недоконаного виду відповідають на питання що робити? Дія, виражена недоконаним видом, не закінчена та не має результату. Наприклад: (що робити?) будувати, вчити. Дієслова недоконаного виду вживаються у всіх трьох часах: минулому, теперішньому і майбутньому: будував, буду, будував.

Дієслова доконаного виду відповідають на питання що зробити? доконаний вид позначає:

- а) Одноразову дію: штовхнути;
- б) дії, які зберігають результат на момент мовлення: побудувати, вивчити;
- в) дії, які щойно почались: закричати, задрімати.

Дієслова доконаного виду вживаються лише в минулому і майбутньому часах.

Зазвичай, дієслова утворюють видові пари. Наприклад: будувати - побудувати, вчити – вивчити. Але не кожне дієслово має видову пару. Такі дієслова називаються одновидовими. Вони поділяються на дві групи:

Одновидові дієслова доконаного виду – гримнути, схаменутися, прокинутися, хлинути.

Одновидові дієслова недоконаного виду – благоговіти, підлещуватися, мешкати, споглядати.

Питання для самоконтролю

1. Які дієслова називаються дієсловами недоконаного виду? Наведіть приклади.
2. Які дієслова називаються дієсловами доконаного виду? Наведіть приклади.
3. Як творяться видові форми дієслів?
4. Чи всі дієслова можуть утворювати видові пари?

Завдання до теми

Завдання 1.. Запишіть дієслова у дві колонки: 1) недоконаного виду; 2) доконаного виду.

Правити, ущільнити, посвіжити, боротися, спонукати, зберігати, потьмяніти, височіти, зволожити, вирядити, ятрити, тьмяніти, знайти, недооцінити, нести, знепритомніти.

Завдання 2. Утворіть дієслова доконаного виду від поданих.

Вчити, переходити, знаходити, складати, обіймати, вживати, розрізняти, кричати, задихатися, збирати, слухати, світити, розпізнавати, встановлювати, писати, шепотіти, пекти, тесати, викидати, рвати.

Завдання 3.. Запишіть речення, добираючи з дужок потрібне дієслово. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Кілька років (зберігала, зберегла) Яресьчиха в скрині на самому дні синове срібло (О. Гончар). 2. [Лукаві:] Ось дов'яжи снопів, а я піду. [Мавка:] В'язати я не (зможу, можу) (Л. Українка). 3. Бачить, що сонечко щиро (попрацює, працює), Пташок посилає Марець лукавий ..В гостину до себе брата [Квітня] прохати (М. Коцюбинський). 4. Хотів Яків (порвати, рвати) газету, але Гордій заслони́в і одві́в його руку (А. Головка). 5. (Посвітити, світити не треба було. Сівши біля вікна, закохані дуже добре могли бачити одне одного (Б. Грінченко). 6. А (написав, писав) [Йосип] — куди краще від самого дяка.., папір наче калачиками устеле, — літери рівні, круглі (П. Мирний).

Завдання 4. До дієслів недоконаного виду запишіть парні дієслова доконаного виду, утворені за допомогою префікса, ще змінює тільки вид, але не змінює значення дієслова; способом заміни суфікса; способом використання основи іншого дієслова.

Екзаменувати, рости, брести, писати, стелити, шукати, брати, блимати, ловити, сідати, стукати, іти, вішати, гнати (когось), агітувати, шептати, гримати, танути, хвилювати.

Завдання 5. До дієслів доконаного виду напишіть парні дієслова недоконаного виду, згрупувавши їх відповідно до засобу видоутворення: утворені способом заміни суфікса; утворені засобом перенесення наголосу.

Зразок: Розкласти — розкладати (зміна суфікса).

Одержати, зупинитися, розкласти, загребти, застерегти, засипати, виключити, линути, виносити (щось звідкись), розмістити.

Завдання 6. . Випишіть дієслова одно видові, які не мають парної форми виду та двовидові, які можуть мати значення обох видів без зміни морфемного складу, звукового вираження.

1. Баба Цмитриха то була вогонь — не жінка. Любила дуже бесідувати, розмови розводити (В. Стефаник). 2. Я гордий, бо є чим гордувати (Карпенко-Карий). 3. Вели сестрі моїй Фамарі, Щоб коржика мені спекла (Т. Шевченко). 4. Оркестр скінчив грати, слухачі, хоч їх було й небагато, від душі аплодували (Л. Дмитренко). 5. Командувач видав наказу до негайного виконання: атакувати в лоб Турецький вал (Ю. Яновський). 6. Серединою вулиці, підскакуючи на вибоїнах, мчали санки, покрикували візники, тендітно дзвеніти дрібні дзвіночки на упряжі (Ю. Збанацький). 7. Зоя одразу атакувала Катрю десятками запитань (Н. Рибак). 8. Він водив Петра усюди, показував рибальські снасті, розказував, куди, що і як (П. Мирний). 9. І все було, як добрий тон велить (М. Рильський). 10. Страшно було глянути в ті очі... дикий звір — і той би злякався того страшного погляду і затремтів би від ляку (П. Мирний). 11. Він і не знав, куди йому очі діти: заморгав, поблід (Квітка-Основ'яненко). 12. Пішов москаль в Туреччину; Катрусю накрили.

Незчулася, та й байдуже, ще коса покрита: за милого, як співати, любо й потужити (Т. Шевченко). 13. Він знов бачив Марічку, її миле обличчя, її просту і щиру ласкавість, чув її голос, її співанки... (М. Коцюбинський).

Завдання 7. . Складіть речення з поданими нижче дієсловами, щоб в одному реченні дієслово мало значення недоконаного виду, а в другому — доконаного.

Телеграфувати, інформувати, розслідувати, мовити, атестувати.

Практичне заняття 3. Поняття про перехідність – неперехідність. Визначити семантичні, етимологічні та синтаксичні ознаки.

Короткі теоретичні відомості

Дієслова за дією спрямованою на предмет, яка впливає на цей предмет або змінює його, поділяються на перехідні та неперехідні. Такі дієслова можуть поєднуватися з іменником, числівником або займенником у знахідному відмінку без прийменника, який у запереченні може замінюватися на родовий відмінок.

Наприклад: писати (Кого? Що?) лист; не писати (Кого? Чого?) листа.

Знахідний відмінок може замінюватися родовим без прийменника, якщо дія переходить не на весь предмет, а на його частину, або у запереченнях. Наприклад: сьорбнути води, не мати молока.

До перехідних відносяться дієслова:

а) творення (створювати, вигадувати, будувати, споруджувати, шити, ткати);

б) руйнування (зруйнувати, розбити, розірвати, палити, псувати, ламати, вбити);

в) сприйняття (слухати, чути, бачити, відчувати).

Перехідні дієслова можуть мати при собі прямий додаток. Вони, як правило, утворюють пасивні дієприкметники.

Всі інші дієслова є неперехідними. Неперехідні дієслова або не мають при собі знахідного відмінка, або поєднуються з ним за допомогою прийменників. Наприклад: посміхнутися (Кому? Чому?) - увійти (У кого? У що?) в будинок.

До неперехідних відносяться дієслова:

- а) існування (бути, існувати, перебувати);
- б) переміщення (бігти, ходити, плести, повзти, стрибати, літати, плисти);
- в) положення в просторі (сидіти, стояти, лежати);
- г) слухового і зорового сприйняття (стукати, зітхати, гавкати, виблискувати);
- д) стану і його зміни (спати, хворіти, обурюватися, схуднути, старіти);
- е) позначають міру поведінки (боятися, хвалитися).

Неперехідні дієслова можуть мати при собі непрямий додаток, зазвичай не утворюють пасивних дієприкметників.

Зворотні дієслова мають постфікси -ся або -сь. Зворотність дієслова вказує на відносини дії до суб'єкта. Зворотні дієслова не поширюють свою дію на зовнішні об'єкти і можуть становити пару перехідному дієслову. Всі зворотні дієслова є неперехідними. Наприклад: умивати – умиватися.

Питання для самоперевірки

1. Які дієслова називаються перехідними? Наведіть приклади.
2. Які дієслова називаються неперехідними? Наведіть приклади.
3. Охарактеризуйте семантичні ознаки перехідності/ неперехідності дієслова.
4. З'ясуйте етимологічні ознаки перехідності/ неперехідності дієслова.
5. Назвіть синтаксичні ознаки перехідності/ неперехідності дієслова.

Завдання до теми

Завдання 1.. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з перехідним дієсловом; 2) з неперехідним дієсловом.

Не знав правил, дихати киснем, оздобити кімнату, унеможливити реванш, взувся в чоботи, сама вишиває, шастати містом, став учителем, знати міру, малює картину, свідчить про успіх, вчити вірш, стишив хід, сьорбнув лиха, наказав зупинитися, вишила рушник, вже малює.

Завдання 2. Прочитайте текст. Випишіть дієслова, перехідні дієслова виписуйте разом із залежними словами.

Голуби спускалися повільно, наче їм було шкода покидати блакитну чисту височінь. Плавно, м'яко, рівними кругами, майже непомітними для ока, осідали вони все нижче та нижче, стаючи все більшими та більшими.

— Ач, як спускаються, ач! Як на нитці!

І вмить вся згряя мовби здригнулася, наче справді на нитці висіла та хтось за ту нитку сильно зненацька шарпнув.

— А що воно там? Чого то вони?! — скрикнув Сашко.

Згряя виразно загубила рівність та плавкість руху. Кинулась чогось в один бік, потім звернула і шугнула в другий. Двоє чи троє голубів одстали й летіли врозтіч.

— Шуліка! Шуліка! — закричав Сашко, що бачив краще за всіх. — Дивіться, онно, дивіться.

Дійсно, збоку над згряєю висіла в небі шуліка, наче оса над купкою мух. Вона не миготіла так крилами, як голуби, вона розставила їх і ніби застигла в небі. А тим часом усе була над голубами, куди б вони не шугали

(В. Винниченко).

Завдання 3. Визначте перехідні і неперехідні дієслова.

Весною в селі встають рано. Ще темрява затоплює хати, ще з світанковому повітрі ніщо не шерхне, ще зорі поморгують у блідніючому небі і брати-ковалі похапцем клепають молотами чересло місяця, а вже по хатах то тут, то там засвічуються каганці: розвішують по тинах вологу бахрому, вже чути, як хтось брязнув відром об цямрину, заскрипів журавлем, і палилася з тихим бульканням вода в корито. Припадає до неї гарячими губами худобина, цмолить, прихекуючи, забиває спрагу після душноної ночі в

хліві, п'є не нап'ється. Ось лагідно обізався де неї господар хрипким, зашпанним голосом, покашляв стиха, пробухкав чобітьми від хліва до хати. Прогуркотіла підвода по шляху — то повезли молоко на сепараторний пункт, і візник сипонув у теплий морок іскрами з цигарки, що, не долетівши до землі, згасли; пройшли двоє якихось людей, голосно розмовляючи між собою, і їхні кроки загубилися відлунням у світанковій тиші (Гр. Тютюнник)

Практичне заняття 4. Поняття категорії стану. Визначити сучасну теорію категорії стану.

Короткі теоретичні відомості

Стан – це така категорія дієслова, яка виражає відношення дії до суб'єкта (того, хто діє) і об'єкту (над ким або чим відбувається дія).

Активний стан показує, що підмет – це предмет, який здійснює дію переходить на інший предмет. Наприклад: Будівельники будують будинок. Підмет (будівельники) здійснює дію (будують), що переходить на інший предмет (будинок).

Пасивний стан показує, що підмет – це предмет, над яким відбувається дія. Наприклад: Будинок будується будівельниками. Над підметом (будинок) відбувається дія (будується) іншою особою (будівельниками).

Активний стан

Пасивний стан

Дієслова можуть не мати відповідної пари в пасивному стані.

Дієслова у пасивному стані завжди співвідносяться з дієсловами дійсного способу.

Дієслова можуть бути без постфіксів -ся [-сь]. Можуть бути з ним.

Завжди мають постфікс –ся [-сь].

Всі перехідні дієслова належать до дійсного способу.

Питання для самоперевірки

1. Які існують категорії стану? Наведіть приклади.
2. Що означають дієслова активного стану. Наведіть приклади.
3. Що означають дієслова пасивного стану. Наведіть приклади

Завдання до теми

Завдання 1. Прочитайте речення. Випишіть дієслова пасивного стану.

1. Кожному хочеться жити, кожному треба житись! (П.Мирний). 2. Коні запінилися, а не даються випередити (М. Коцюбинський). 3. Тривожно презирали ся козаки, гуртуючись біля церковного ганку (З. Тулуб). 4. Діти грались собі крашанками та й стали хвалитись обновами (Т. Шевченко). 5. Парубки тим часом чолом каються з дівчатами: дівчата соромляться, штовхають одна одну. Інша ховається від парубка за дівчат (М. Кропивницький). 6. Кінь спіткнувся, і Данило, не втримавшись, вилетів з сідла (А. Хижняк). 7. Там ще й дівка не яка, а вже скриня складається, рушник до рушника згортається, сорочка до сорочки шиється та ховається (Г. Григоренко).

Завдання 2. . Змініть речення так, щоб дієслова активного стану стали пасивними.

Зразок: Студент пише курсову роботу - Курсова пишеться студентом.

1. Вчені розробляють нову потужну мікросхему. 2. Професор цього університету читає дуже цікаві лекції. 3. Модельєр показав вишукані моделі нової колекції. 4. Шеф-повар приготував надзвичайно смачну страву. 5. Художник намалював нову картину в стилі імпресіонізму.

Завдання 3. Розгляньте речення, з'ясуйте, до якого стану належать дієслова.

За татарським бродом коні топчуть яру руту і туман. За татарським бродом із сивого жита, з червоного маку народжується місяць, і коло козацької могили, як повір'я, висікається старий вітряк.

А в татарському броді глухо бухикають весла: похилі, неначе давнина, діди ледь-ледь снують на човнах-душогубках, і не знати, що вони

виловлюють - рибу чи далеку минувшину, бо тут, над берегом, і соняшники, немов щити, бо тут, над водою, і комар дзвенить, як ординська стріла, бо тут і досі хвиля вимиває зотлілий посів зотлілого часу: чиїсь таляри, чиїсь щерблені стріли і щерблені кості.

О пам'ять і смуток землі, чи минулися ви? Чи минулись? Бо й тепер од печалі сивіє жито над Ханським і Чорним шляхами, бо й тепер є татарські броди й козачі могили. Це давнина, це наша гірка, немов полин, давнина, її вже забуває час по книгах і кобзарі по майданах

(М. Стельмах «Чотири броди»)

Завдання 4. Складіть речення з поданими нижче дієсловами, щоб в одному реченні дієслово було в активному стані, а в другому — в пасивному.

Бити, писати, будувати, досліджувати, виконувати.

Практичне заняття 5. Поняття про категорію способу. Розглянути вживання форм одного способу в значенні іншого.

Короткі теоретичні відомості

Дієслова змінюються за способами. Способом називається граматична категорія, яка вказує на відношення дії до реальності або нереальності її здійснення. В українській мові виділяється три способи: дійсний, умовний та наказовий.

Сучасна Дійсний спосіб означає, що дія розглядається мовцем як реальний факт дійсності. Дійсний спосіб має форми всіх трьох часів. Наприклад: Гроза пройшла. У хмарах вже горить вечірній промінь.

Умовний спосіб позначає можливість вчинення дії за певної умови, також він може вживатися для вираження бажаності виконання чого-небудь.

Умовний спосіб утворюється приєднанням до дієслова частки б(и). Частка може писатися перед дієсловом, після нього, а також відокремлюватися іншими словами. Наприклад: Якщо б щастя моє було рідкісним кільцем і зарито в річці під сипучим піском, - я б русалкою за ним опустилася на дно, на руці у мене заблищало б воно!

Якщо в реченні є два або більше дієслів умовного способу, то можна поставити лише одну частинку б(и). Наприклад: Без тебе я скучив би і засумував. Якщо умовний спосіб утворено від дієслова, що збігається за формою з дієсловом минулого часу, воно має форми роду і числа. Наприклад: відпочив би, відпочила б, відпочило б, відпочили б.

Наказовий спосіб виражає спонукання до дії, наказ або прохання, тому утворює тільки форми першої особи множини та другої особи однини чи множини. Наприклад: Говори голосніше! Підійдіть, будь ласка.

Наказовий спосіб утворюється від основи теперішнього або простого майбутнього часу приєднанням закінчення:

Особа	Однина	Множина
Перша	-імо, -мо	
Друга	-и, або чиста основа	-іть (-іте), -те
Третя		

Питання для самоперевірки

1. Що означає дійсний спосіб дієслова? Відповідь проілюструйте прикладами.
2. Які морфологічні ознаки мають дієслова дійсного способу?
3. Що означає умовний спосіб дієслова? Наведіть приклади.
4. Які морфологічні ознаки притаманні дієсловам умовного способу?
5. Як твориться умовний спосіб дієслова?
6. Що означає наказовий спосіб дієслова? Наведіть приклади.

Завдання до теми

Завдання 1. . Запишіть у три колонки дієслова: 1) у дійсному способі; 2) в умовному способі; 3) у наказовому способі.

Творіть, зичу, оснастимо, радіймо, утішся,цвіло б, переконав би, сколихнув, стяमितься, плекали, квітне,знудився б, радітимете, зробіть, тримайся, з'їздив би.

Завдання 2.. Прочитайте речення. Визначте, в значенні яких форм вжито ті чи інші способи дієслова.

1. Ви б, ворони, що-небудь батькові їсти занесли (М. Стельмах). 2. Мати знала, що застукай його в хаті білі [білогвардійці] та ще довідайся, з ким і де був, не помилують (А. Головка). 3. Другі бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти подай, посуду перемий, та тоді й лягай, а як другі півні прокричали — вставай, світи і знову за гребінь (Панас Мирний). 4. Хто п'є-гуляє, а сторожа стій і стережи, хто зна чого і від кого (Л. Українка). 5. Ну, то що ж, значить, їдемо. Знаєш, що краще всього, щоб порвати одразу, їдемо сьогодні ж укупі, а то я знаю, як тільки я виїду, ти знов загрузнеш тут у свої перини та вареники (І. Кочерга). 6. Часом і досі здається мені, що й зараз поклепай косу хто-небудь під моїм вікном, я зразу помолодшав би (О. Довженко).

Завдання 3. Прочитайте текст. Випишіть в три колонки дієслова в дійсному, умовному й наказовому способах.

Поруч з Хмельницьким з одного боку їхав кремезний, як дубовий пень, довговусий козак Богун та високий, мов дзвіниця, Джеджалій. В обох запорожців були за плечима рушниці, біля боку шаблі, а за поясом пістолі. З другого боку від Богдана басував конем син його Тиміш, бравий, чорновусий парубок, у блакитному жупані, а позаду їхали: запеклої вдачі козак Довбня, з келепом замість шаблі біля боку, та два посивілі вже січовики: Бурлай та Влучко.

— Про що замислився? — звернувся Богун до Хмельницького. — Дасть Бог, все вийде на добре. Нам тільки б за допомогою Орди взяти хоч одну добру перемогу над ляхами, а там повстане вся Україна, заблищать ножі та списи, і будеш ти гетьманом.

— Або на шибениці... — обізвався Богдан. — Або жили з мене живого тягтимуть... або спечуть, як Наливайка.

— Чи від тебе це чую, Богдане? — здивувався Богун. — Ти страхаєшся? Ти вагаєшся?

— Ні, не страхаюся! — рішуче одповів Хмельницький. — Хоч би воно й сталося так, то не боюся. Або смерть мені, або воля Україні! Коли б я

боявся смерті, то не поліз би в пашу звіру, що його сам роздратував. Адже не забув ще хан того, що я з запорожцями попалив та поруйнував береги його Криму, а до того ще потопив п'ятнадцять бусурманських кораблів з крамом та військом. Чи не наготовив він задля мене, замість помочі, довічну неволю або й смерть!

— Ні, того не бійся! — обізвався Джеджалій. — Сміливого ворога хан поважає. Татарські хани завжди були лицарями, і через те, що ти сам ідеш до хана своєю волею, тобі не буде зроблено ніякого лиха

(А. Кащенко «Борці за правду»)

Завдання 4. Випишіть із поезії дієслова а) дійсного способу і б) наказового. Як ви думаєте, чому тут немає дієслів в умовному способі?

ЧАРИ НОЧІ

Сміються, плачуть солов'ї

І б'ють піснями в груди:

"Цілуй, цілуй, цілуй її, —

Знов молодість не буде!

Ти не дивись, що буде там,

Чи забуття, чи зрада:

Весна іде назустріч вам,

Весна в сей час вам рада.

На мент єдиний залиши

Свій сум, думки і горе —

І струмінь власної душі

Улий в шумляче море.

Лови летючу мить життя!

Чаруйсь, хмелій, впивайся

І серед мрій і забуття

В розкошах закохайся.

Олександр Олесь

Практичне заняття 6. Поняття про категорію часу. Визначити систему часів форм дієслова. Система часових форм дієслова. Значення і вживання теперішнього часу. Значення і вживання минулого часу. Значення і вживання майбутнього часу.

Короткі теоретичні відомості

Категорія часу дієслова показує відношення дії, вираженого дієсловом, до моменту мовлення. В українській мові існує три форми часу: теперішній минулий та майбутній. Момент мовлення є умовною точкою відліку. Те, що було до моменту мовлення, - минулий час, в момент мовлення – теперішній час, після моменту мовлення – Майбутній час

Дієслова доконаного виду мають три часові форми – теперішній минулий та майбутній.

Дієслова недоконаного виду – лише дві: минулий і майбутній.

Дієслова минулого часу показують, що дія, названа нами, відбувалася до моменту мовлення. Форму минулого часу можуть мати дієслова доконаного і недоконаного виду.

Дієслова минулого часу змінюються за числами, а в однині - за родами, але не змінюються за особами. Наприклад: він читав, вона читала, воно читало, вони читали, він читав.

Дієслова теперішнього часу характеризують дії, які:

- 1) збігаються з моментом мовлення: пише, малює, гуляють;
- 2) позначають дію як постійну властивість предмета: Наприклад: мідь плавиться;
- 3) здійснюються постійно: Земля обертається;
- 4) охоплюють деякий відрізок часу: Ми визначаємо часи дієслів протягом всього уроку.

Теперішній час утворюється шляхом додавання особових закінчень I і II дієвідмін до дієслівної основи теперішнього часу. Форми теперішнього часу є тільки у дієслів недоконаного виду. Дієслова теперішнього часу змінюються за особами та числами.

Дієслова майбутнього часу показують, що дія, яка позначається ним, відбуватиметься після моменту мовлення.

Простий майбутній час утворюється шляхом приєднання префікса до дієслова теперішнього часу. Наприклад: пишу - напишу. Простий майбутній час мають дієслова доконаного виду.

Складний Майбутній час мають дієслова недоконаного виду. Він утворюється допоміжним дієсловом бути. Від дієслів недоконаного виду утворюються форми лише складного майбутнього часу. Наприклад: буду читати.

Дієслова майбутнього часу змінюються за особами та числами. Наприклад: я буду читати, почитаю; ти будеш читати, почитаєш; він читатиме, почитає; вони читатимуть, почитають.

Поділ дієслів на дієвідміни

За характером голосного звука в особових закінченнях теперішнього часу дієслова поділяються на дві дієвідміни: першу й другу. В основному поділ здійснюється за закінченням у 3 ос. мн.

До I дієвідміни належать дієслова з особовими закінченнями:

Особи	Однина	Множина
1	-у (-ю)	-емо (-ємо)
2	-еш (-єш)	-ете (-єте)
3	-е (-є)	-уть (-ють)

До II дієвідміни належать дієслова з особовими закінченнями:

Особи	Однина	Множина
1	-у (-ю)	-имо (-їмо)
2	-иш (-їш)	-ите (-їте)
3	-ить (-їть),	-ать (-ять)

До II дієвідміни належать:

Дієслова, які мають в інфінітиві основу на -и, -і (-ї) або на -а (після ж, ч, ш) і в першій особі однини та в третій особі множини теперішнього часу (або майбутнього дієслів доконаного виду) ці голосні втрачають:

Інфінітив	Однина	Множина
варити	вар-ю	вар-ять
доїти	до-ю	до-ять
бачити	бач-у	бач-ать
кричати	крич-у	крич-ать
летіти	леч-у	лет-ять
сидіти	сидж-у	сид-ять

До цієї дієвідміни належать усі дієслова на -отіти: цокотіти, бурмотіти, булькотіти, муркотіти, а також дієслова, як стояти, боятися, спати.

Усі інші дієслова належать до I дієвідміни, а саме дієслова з односкладовою інфінітивною основою на -и, -у, які зберігаються при дієвідмінюванні, а також похідні від них:

1. В особових формах дієслів бити, пити, лити, вити (док. звити) кореневий голосний и не зберігається: ллю — ллють, в'ю — в'ють, б'ю — б'ють, п'ю — п'ють.

2. Дієслова з основою інфінітива на -і, що зберігається при дієвідмінюванні:

Інфінітив	Однина	Множина
червоні-ти	червоні -ю	червоні -ють
сині-ти	сині-ю	сині-ють
жовті-ти	жовті-ю	жовті-ють

3. Дієслова з основою інфінітива на -а, яка при дієвідмінюванні зберігається; також на -я:

Інфінітив	Однина	Множина
міша-ти	міша-ю	міша-ють
закиса-ти	закиса-ю	закиса-ють

сія-ти	сі-ю	сі-ють
писа-ти	пиш-у	пиш-уть
гна-ти	жен-у	жен-уть

4. Дієслова з основою інфінітива на -ува- (-юва-), які при дієвідмінюванні у формах теперішнього часу та майбутнього дієслів доконаного виду втрачають компонент ва:

Інфінітив	Однина	Множина
намал-юва-ти	намал-ю-ю	намал-ю-ють
гор-юва-ти	гор-ю-ю	гор-ю-ють
буд-ува-ти	буд-у-ю	буд-у-ють

5. Дієслова з основою інфінітива на -оло-, -оро-

Інфінітив	Однина	Множина
поборо-ти	побор-ю	побор-ють
поло-ти	пол-ю	пол-ють

6. Дієслова з основою інфінітива на -ну-:

Інфінітив	Однина	Множина
гляну-ти	глян-у	глян-уть
кину-ти	кин-у	кин-уть

7. Дієслова з основою інфінітива на приголосний:

Інфінітив	Однина	Множина
пас-ти	пас-у	пас-уть
тер-ти	тр-у	тр-уть
нес-ти	нес-у	нес-уть

Питання для самоперевірки

1. Скільки часових форм має дієслово? На які питання відповідають дієслова кожного часу? Відповідь проілюструйте прикладами.
2. Які морфологічні ознаки властиві дієсловам минулого часу?
3. Якими морфологічними ознаками характеризуються дієслова теперішнього часу?

4. Які морфологічні ознаки притаманні дієсловам майбутнього часу?

5. Які форми майбутнього часу мають дієслова доконаного виду?

Наведіть приклади.

6. Які форми майбутнього часу властиві дієсловам недоконаного виду?

Наведіть приклади.

7. Які дієслова належать до 1-ї дієвідміни? Відповідь про-ілюструйте прикладами.

8. Які дієслова належать до 2-ї дієвідміни? Наведіть при-клади.

9. Які синтаксичні функції виконує дієслово?

Завдання до теми

Завдання 1. Підкресліть дієслова, визначте час кожного з них.

Смутний і невеселий сидів собі на лавці, та вже не в світлиці, а у великій хаті, конотопський пан сотник, Микита Уласович Забрьоха, вернувшись після огляду козацької сотні. До того лиха, що йому учора Йосиповна Олена, панна хорунжівна, піднесла, мов тертої під ніс кабаки, печеного гарбузця; що він після учорашнього дня ще не пив, не їв, а тут ще не виспався; що треба йому збиратися с своєю сотнею у поход, аж у самісінький Чернігов; та я ж кажу, після такої біди ще й нове лихо зіклалося йому, що розсердив свого сотенного пана писаря Прокопа Ригоровича Пістряка, а розсердившись, вже він не буде ніякої поради давати, як начальство пришле об чім лепорт чи як там його; тогді що чинити? От з такою бідою як йому не бути смутному і невеселому? Еге! Сидить собі, сердека, у великій хаті на лаві, кінці стола, голову понурив аж трохи чи не до колін!

Завдання 2. Складіть речення із поданими дієсловами у трьох часових формах.

Траплятися, жити, шукати, боротися, зустрічати.

Завдання 3. Розкрийте дужки, поставивши дієслова у правильних часових формах.

(Бути) вже надвечір. Сонце (світити) стиха, без жару; і любо (бути) поглянути, як воно (розливатися) по зелених вітах, по сукуватих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташки (співати) і (свистати) усюди по гаю так голосно да гарно, що все кругом неначе (усміхатися). А подорожні були якісь смутні. Ніхто б не (сказати), що вони ідуть у гості до веселого пана Череваня.

От же вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом (обняти) його річка з зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку (іти) до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські. Замість ушул - рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину, таке, що і вдень і вночі (сподіватися) лихого гостя - татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб (роздивлятися) перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом - гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора - годящий вал.

Завдання 4. Установіть, від яких дієслів можна утворити лише просту форму майбутнього часу, а від яких - складну і складену. Утворіть і запишіть ці форми у 1-шій особі однини.

Заробити, мріяти, зігріти, заробляти, посадити, дивитись, викосити, шукати, виносити, тремтіти, забути, залити, винести.

Завдання 5. Складіть 5 речень, у яких дієслова теперішнього часу вживалися б у значенні минулого або майбутнього часу.

Завдання 6. Згрупуйте дієслова за дієвідмінами і запишіть їх у дві колонки:

1) I дієвідміна; 2) II дієвідміна.

Гуркотіти, хихотіти, заслати (застелю), заскреготати, полоти, зникнути, свистіти, бігти, скреготіти, оживляти, заволокти, ударити, змінити, вчинити, озватися, бурмотіти, оживити, хлюпотати, свистати, волочити, з'їздити, знайти, белькотати, удосконалити.

Завдання 7. Прочитайте текст. Випишіть дієслова у формі теперішнього часу й позначте їхню дієвідміну.

Ми озирнулись. Дорога наша стояла порожньою і далеко там вливалась, наче бура річечка, в зелене море хлібів. Тихо було. Не так тихо, як десь у городі вночі, де мертво спить і камінь, і страждання, і ніч тонко дзвенить у вухах, як кажан вічності. А тихо тишею поля, де йде великий, здоровий, вічний процес народження, де вітрець лащить і грається з квітками, кібець, як прив'язаний за нитку, часто тріпочеться на одному місці і, ніби вирвавшись, кидається згори в зелений хліб; а в хлібі одбувається якась шамотня, якась боротьба інтересів кузок, черв'ячків, мишей, колосків.

— Ходім. — прошепотіла панна.

— Ходім. — прошепотів я. І знов мені захотілось взяти її руку. Але. Ввійшли в жито. Зашаруділо жовто-сиве жито, застрибали перед ногами коники. Ліс стояв недвижно, чекаючи.

— Слухайте! — раптом зупинилась панна. — Як мене вб'ють, а ви зостанетесь живі, напишіть по такій адресі. — Вона сказала адресу і кілька раз повторила її. — Напишіть так: «Мусю вбито на кордоні. Вмерла так, як вмирають ті, що люблять життя». Більше нічого. Чуєте? Зробіть?

Завдання 8. Поставте дієслова в 3-й особі однини (при цьому зважайте на вид поданих дієслів) й запишіть їх у дві колонки: 1) I дієвідміна; 2) II дієвідміна.

Знаходити, сісти, скакати, входити, здоровити, кресати, кричати, оббігти, пити, квапити, стиснути, кипіти, оцінити, тьохкати, з'явитися, встати, ліпити, дихати.

Завдання 9. Від поданих дієслів утворіть форму 1-ї особи однини. Визначте дієвідміну. Поясніть чергування приголосних;

Котити, ломити, возити, нести, сікти, носити, косити, лити, мостити, їздити, бити, везти.

Завдання 10. З'ясуйте, від яких із поданих, нижче дієслів не молена утворити форми 1-ї та 2-ї особи однини теперішнього й майбутнього часу. Поясніть причину цього мовного явища.

Іржавіти, білити, брати, світати, сідати, тривати, здійснитися, загатися, телитися, вечоріти, сипатися, сповнитися, біліти, тьохкати, вимагати.

Завдання 11. Визначте тип дієвідмінювання дієслів.

Боротися, іржати, доповісти, боліти, везти, возити, їсти, дати, крикнути, мовчати, стелити, бігти, бачити, колоти, стерегти.

Завдання 12. Напишіть міні-твір про свою життєву позицію, вживаючи дієслова 1-ої і 2-ої дієвідмін. Ці дієслова підкресліть, вказуючи до якої дієвідміни вони належать.

Практичне заняття 7. Поняття про категорію особи. Семантичний зміст категорії особи. Зв'язок категорії особи з іншими дієслівними категоріями. Безособові дієслова. Повні і неповні особові парадигми дієслова.

Завдання до теми

1. Переписати. Підкреслити дієслова, визначити особу, в якій вжите кожне з дієслів, як виражена особова форма. Виділити особові закінчення, пояснити вживання їх.

Горобина

Буйна горобино,
 Ти шумиш зелено,
 Ти цвітеш біленько,
 Родиш червоненько.
 Дай ягід у гронах,
 Пишних і червоних,
 З них зроблю коралі
 Для своєї лялі.
 Коли їх насилю
 Лялечці на шию,
 Така гарна буде -
 Здивуються люди.
 Будуть споглядати
 І мене питати:

- А чия то ляля
 Прибрана, мов краля!?

(Марійка Підгірянка).

2. Переписати. Визначити дієслова. Прямою лінією підкреслити дієслова, у яких збігаються особова форма й особове значення, хвилястою — дієслова, які мають особове значення, не маючи особової форми. Як виражена особова форма? Особове значення?

1. На відкритій палубі незатишно, але ви не поспішайте спускатися в теплу каюту. Уважно придивляйтесь у прибережжя острова. Ви неодмінно угледите невеличку хатинку, зроблену з дерева, що почорніло від часу. В ній жив відомий на Півночі мисливець Петро Мірошников (М. Яненко). 2. Ні! Не пішов би я з ганьбою шукать ганьби на чужині... 3. Мовчу... Іду шляхом зневіри, тернами, кручами іду... (Олесь). 4. Опустила в криницю відерце, зачерпнула з пісочком води. Рідний дім залишається в серці, як далеко від нього не йди (Чуб.). 5. Будемо з тобою ми рости обоє, — ти люби мене. Виростеш за роки, підеш в світ широкий, — не забудь мене (П.В.). 6. Поспішайте, любі діти, вибирайте гарні квіти! (К. П.).

3. Переписуючи, підкреслити безособові дієслова, визначити їх семантику та з якою дієслівною формою співвідносне кожне з них, чи наявна вказівка на діяча у реченні, як вона виражена.

1. В небі тривожно гриміло, сонце в димах не цвіло. 2. Заснув орел. І снилося йому, що вкрали гори з-під гнізда дракони, що раз орли вернулися додому, а гір — нема ... 3. Ще не було травневого дощу, до перших трав джмелі не говорили. 4. Усі дороги мої тут, усі світи мої біліють. Л ти ідеш ... На тебе ждуть. Я зупиняти не посмію. Ну що? іди! Нехай щастить? 5. Зой чоловік, якого я не знала, минув усі дороги і вокзали, втопив у морі весла і вітрила, та, щоб мені жилося неспокійно, приніс в дарунок ... лебедині крила. 6. То на тихих причалах тягне цвіллю води. 7. В грубці не займається, тільки так — димить. 8. "Чорні очі наврочать, карі очі зведуть", — переказую доньці. їй не хочеться чуть (З те. Г. Чубач). 9. Не вірилося, що це сон. 10. Звідки найшло на нього і де взялося? Такого з ним ще не траплялося (В. Ні).

4. Напишіть твір за наведеним початком. Підкресліть дієслова, визначте особу, число, дієвідміну.

Пізня осінь. У ясні ночі - заморозки. Подихає холодний вітер, шугаючи між деревами і кущами, шерхоче опалим листям...

5. З поданими дієсловами складіть 5 -6 поширених речень на одну із тем: "На зорі", "Ввечері".

Сіріє, пахне, побіліло (на сході), світає, віє, вечоріє, хочеться

Практичне заняття 8. Поняття про дієприкметник. Дієслівні ознаки дієприкметника. Прикметникові ознаки дієприкметника. Власні дієприкметникові ознаки. Активні дієприкметники теперішнього часу. Активні дієприкметники минулого часу. Пасивні дієприкметники теперішнього і минулого часу. Зміни в граматичній будові дієприкметника української мови.

Короткі теоретичні відомості

Дієприкме́тник (рос. причастие, англ. participle) — форма дієслова[1], що виражає ознаку предмета за дією або станом і відповідає на питання який? яка? яке? які? Дієприкметники можуть виражати ознаку предмета за дією, яку виконує предмет (активні дієприкметники) або яка на нього спрямована (пасивні дієприкметники). Наприклад: активу́ючий, зелені́ючий, за́мкнений, напи́саний, наро́джений, пожóвклий, посиві́лий.

Дієприкметник поєднує в собі деякі граматичні ознаки як дієслова, так і прикметника, що відбито й в назві: дієприкметник буквально означає прикметник, що діє, перебуває в дії. Із дієслівних рис йому властиві такі: категорія часу[2] (теперішній — діючий, сивіючий; минулий — замерзлий, посивілий), категорія виду й стану (доконаний — прочитаний; недоконаний — народжуваний). Вид дієприкметника залежить від того дієслова, від якого його утворено. Порівняйте: запланувати — запланований (доконаний вид), планувати — планований (недоконаний вид). Як прикметник, дієприкметник виражає ознаку предмета та змінюється за родами, числами та відмінками. Наприклад, дієприкметник написаний в однині матиме таку ж саму парадигму, що й прикметник твердої групи зелений.

Утім, на відміну від прикметника, який називає сталу, постійну ознаку предмета (зелений сад — сад зелений завжди чи певний відтинок часу), дієприкметник називає ознаку за дією, тобто динамічну (зеленіючий сад — він зеленіє в момент мовлення, зараз)

У реченні дієприкметник, як і прикметник, найчастіше виступає в ролі означення (другорядного члена речення). Наприклад, Долітають завмираючі

гуки[3] музики (І. Нечуй-Левицький). Дієприкметник може субстантивуватися, виконуючи синтаксичну роль підмета та додатка. Наприклад: Завідуючий зайшов до кафедри (підмет).

Активні і пасивні дієприкметники

Дієприкметники бувають активні та пасивні. Активні дієприкметники виражають ознаку за дією, яку виконує означуваний (пояснюваний) іменник: атакуючий загін (тобто загін, що атакує), дозрілий плід (плід, що дозрів).

Пасивні дієприкметники виражають ознаку за дією, яка спрямована на означуваний іменник: розв'язана задача (задача, яку розв'язали), пошитий костюм (костюм, який пошили).

Творення дієприкметників

Як активні, так і пасивні дієприкметники творяться від дієслів.

Творення активних дієприкметників

Активні дієприкметники можуть утворюватися і від перехідних, і від неперехідних дієслів. Активні дієприкметники мають форму теперішнього й минулого часу. Активні дієприкметники теперішнього часу недоконаного виду творяться від дієслівної основи теперішнього часу недоконаного виду (основа утворюється відкиданням закінчень -ать (-ять) і -уть (-ють) у дієслів у третій особі множини теперішнього часу) за допомогою суфіксів -уч- (-юч-) для дієслів, які належать до I дієвідміни, і суфіксів -ач- (-яч-)[4] для дієслів II дієвідміни. Наприклад: керувати → керу|ють → керу- + -юч- і закінчення -ий = керуючий; лежати → леж|ать → леж- + -ач- і закінчення -ий = лежачий.

Активні дієприкметники минулого часу доконаного виду творяться від основи інфінітива (така основа утворюється відкиданням суфікса -ти) дієслів доконаного виду за допомогою суфікса -л-. При цьому суфікс основи -ну- в процесі словотворення випадає. Наприклад, посивіти → посиві|ти → посиві- + -л- і закінчення -ий = посивілий.

Творення пасивних дієприкметників

Пасивні дієприкметники доконаного та недоконаного виду творяться від інфінітивної основи за допомогою суфіксів -н-, -ен-, -єн- і -т-. Наприклад:

бити → би|ти → би- → + -т- і закінчення -ий = битий. Інші приклади: записаний, прочитаний, принесений, заклеєний, митий, шитий.

На відміну від прикметників, дієприкметники не мають короткої форми. Порівняйте короткі форми прикметників: дрібен, повен, зелен, ясен та ін.

Відмінювання дієприкметників

Дієприкметники відмінюються так само, як прикметники твердої групи: за родами (в однині), числами і відмінками. Для прикладу порівняємо відмінювання прикметника вічний і пасивного дієприкметника керований.

Однина

Чоловічий і середній рід

Н. вічний (вічне), керований (кероване)

Р. вічного, керованого

Д. вічному, керованому

Зн. вічний (вічне), керований (кероване)[5]

О. вічним, керованим

М. (на/у) вічному/вічнім, (на/у) керованому/керованім

Жіночий рід

Н. вічна, керована

Р. вічної, керованої

Д. вічній, керованій

Зн. вічну, керовану

О. вічною, керованою

М. (на/у) вічній, (на/у) керованій

Множина

Н. вічні, керовані

Р. вічних, керованих

Д. вічним, керованим

Зн. вічні (вічних), керовані (керованих)

О. вічними, керованими

М. (на/у) вічних, (на/у) керованих

Написання дієприкметників

В українських дієприкметниках, утворених за допомогою суфіксів -н-, -ен- (-єн-) завжди пишемо одну літеру н. У російській же мові часто пишуть дві н. Порівняйте рос. написанный, прочитанный, сделанный і укр. написаний, прочитаний, зроблений.

У прикметниках дієприкметникового походження в наголошених суфіксах -анн- (-яnn-), -єnn- (-єnn-) пишуть дві букви н: невблагáнний, нездола́нний, недоторка́нний, неоціне́нний. Від таких прикметників слід відрізняти дієприкметники з наголосом на корені (неоціне́ний), у яких пишуть одну н. Крім того, вони відрізняються значенням: прикметник неоціненний означає «якому не можна скласти ціни; дуже цінний», а дієприкметник неоцінений — «той, якого ще не оцінили».

Дієприкметниковий зворот

Дієприкметниковим зворотом називають дієприкметник разом із залежними від нього словами. Дієприкметниковий зворот у реченні завжди виконує роль поширеного означення. Наприклад, Море мовчало зовсім, приспане тихою ласкою ночі (Дніпрова Чайка). У наведеному реченні дієприкметниковим зворотом є приспане тихою ласкою ночі, де дієприкметником виступає слово приспане. Дієприкметниковий зворот може стояти як перед означуваним словом (препозиція), так і після нього (постопозиція). Від цього залежить вживання при ньому розділових знаків, а саме коми. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова (іменника), то цей зворот на письмі виділяють комою (або комами), а в усному мовленні — паузою та інтонацією: Безмежний степ, укритий снігом, спав (М. Старицький). Дієприкметниковий зворот, що стоїть перед означуваним словом, комами зазвичай не виділяють: Край моря сонце золотить укриті лісом гори (Н. Забіла).

Дієприкметниковий зворот у реченні може стояти не безпосередньо після пояснюваного слова, а бути відділеним від нього іншими членами

речення. У такому разі його відокремлюють комами: Ходить хмара
Означуваний іменник у ролі підмета над березами, блискавками підперезана
Віддалений дієприкметниковий зворот (В. Кочевський).

Вживання дієприкметників в українській мові

Питання вживання активних дієприкметників у сучасній українській літературній мові досі залишається складним і дискусійним. Одні вчені вважають ці форми такими, що не властиві українській мові, а тому заперечують їх нормативність. Інші вважають, що в певних випадках активні дієприкметники потрібні. У граматиках зазначено, що активні дієприкметники вживають зрідка, на відміну від російської мови, у якій активно використовують дієприкметники теперішнього часу старослов'янського походження на -щ(ий) (наприклад, знающий, пишуций, читающий). Російські активні дієприкметники залежно від контексту потрібно перекладати українською або іменниками (Заведующий зашел в кабинет → Завідувач зайшов до кабінету), або прикметниками (действующие законы → чинні закони), або означальними реченнями (Дети, сидящие за партами → Діти, які сидять за партами). Крім того, в українській мові активні дієприкметники не утворюються від дієслів із постфіксом -ся (грітися, сміятися), як у російській мові. Порівняйте в російській мові смеющийся від смеяться. Російські активні дієприкметники на -ся українською належить передавати описово: смеющийся человек → людина, яка (що) сміється.

На відміну від російської мови, в українській немає активних дієприкметників минулого часу із суфіксами -ш-, -вш-. Порівняйте російські дієприкметники писавший, читавший,. Такі форми в українській мові передають описово, тобто той, що писав, той, що читав. У розмовному мовленні іноді вживають форму бувший, яка, однак, суперечить літературній нормі. Замість неї потрібно вживати колишній. Немає в українській мові й дієприкметників на -мий, які досить поширені в російській мові. Наприклад, рос. непреодолимый.

Перехід дієприкметників у прикметники та іменники

Деякі активні і пасивні дієприкметники, утративши такі дієслівні ознаки, як категорія часу і виду, можуть переходити в прикметники (ад'єктивація) або іменники (субстантивація). Низка активних дієприкметників ще в народнорозмовній мові стали означати не динамічну, тимчасову ознаку, а постійну, тобто перейшли в прикметники. Наприклад, стояча вода, пекучий біль. Так, словосполучення стояча вода не означає *вода, що стоїть. Насправді, це непроточна вода.

Утім, нерідко буває, що ті самі слова в одних випадках можуть бути дієприкметниками, а в інших — прикметниками дієприкметникового походження. Розрізнити їх досить легко. Дієприкметники можуть мати пояснювальні слова та керувати непрямыми відмінками іменників (непрямі відмінки всі, крім називного й кличного). Прикметники — ні. Скажімо, смажена на маслі риба — дієприкметник та смажена риба — прикметник дієприкметникового походження.

Прикметники від дієприкметників іноді розрізняють за наголосом: у прикметників наголос, як правило, припадає на суфікс, а у дієприкметників здебільшого на корінь. Наприклад, печена картопля (прикметник, бо наголос припадає на суфікс -ен-) і певна картопля (дієприкметник, тому що наголос припадає на корінь печ-), варене м'ясо і варене м'ясо та ін.

Дієприкметники зрідка можуть переходити в іменники, тобто субстантивуватися. У таких випадках вони називають не ознаки предметів за дією, а самі предмети, у реченні виступаючи або в ролі підмета, або в ролі додатка.

Морфологічний розбір дієприкметника

Морфологічний розбір дієприкметника, як правило, виконують у такій послідовності:

Назва частини мови, її форма. Початкова форма (як і у прикметника: називний відмінок однини чоловічого роду).

Активний чи пасивний. Доконаного чи недоконаного виду. Час — теперішній чи минулий. Рід (азначають лише для однини). Число. Відмінок.

Синтаксична роль.Особливості вимови та написання.

Зразок розбору

Мовчить і гнеться, мов жива, В степу пожовкла трава (Т. Шевченко)

Пожовкла — дієприкметник.

Пожовклий. Активний.Доконаний вид.Минулий час.Жіночий рід[6].

Однина.Називний відмінок.Означення.

У реченні дієприкметник пожовклий вжито в нестягненій формі, яка характерна для прикметника. Порівняйте: хорошії гості, зеленее жито тощо.

Завдання до теми

1. Переписати, підкреслити дієприкметники і слова, з якими вони пов'язані. Назвати дієслівні і прикметникові ознаки кожного дієприкметника, виділити формотворчий суфікс, пояснити вживання його.

1. Дуби в крижаній кольчuzі, одягнуті в сині шовки. 2. Берези, в снігу занімилі, іній на вітах слізьми, про що ви мрієте, білі? 3. Очі, наповнені горем, очі сумні мої, чому ви блукаєте зором? 4. Вона прийшла, непрохана й неждана, і я її зустріти не зумів (З те. В. Симоненка). 5. Вже як Київ був залитий вишневим білим цвітом, прийшов до Шевченка у номер новий його знайомий, Гулак Микола. 6. Майбутній професор був смуглявий, з вусами та бородою-баками, одягнений охайно й вишукано. 7. За кілька днів Тарас нагрянув до Костомарова сам. Із зошитом іще ніде не надрукованих віршів 8. Вони пішли у бік Старого міста, й Тарас завів одну з пісень, почутих ним і вивчених серед нещасних, які жили в Убогих Хрестах. 9. Тарас дістав з кишені соняшнику, яким учора він був пригощений, і висипав його на стіл (З те. Василя Шевчука). 10. Колись здавався ти мені орлом підтятим і в полі кинутим в агонії сконать... 11. В країні мертвій і безплідній, забутий Богом і людьми, сумує жертвеник народний. 12. Я (появ в саду розквітлім на колінах я стояв. 13. Так шепоче серед ночі вітром збуджена трава (З те. О. Олеся). 14. В серці, пополотнілий, шлю тобі привіт (Стус). 15. Натертий сіллю грав Чумацький Шлях (Стус).

2. Від поданих дієслів утворити можливі форми дієприкметників, виділити формотворчий суфікс, пояснити вживання його.

Настояти, виливати, спустити, зомліти, знепритомніти, чарувати, випросити, виїздити, приголомшувати, перевіряти, перевірити, зрадити, страждати, зазеленіти, шанувати, зрадіти, квітувати, заквітчати, зберегти, виховати, змужніти, купити, розкроїти, приклеїти, заощадили, подовжити, перешити, припаркувати, закупити, вдосконалювати, моргати.

3. Переписати, підкреслити дієприкметники, записавши у дужках дієслівну форму, яка була основою утворення їх. Відзначити, які дієприкметники перейшли у прикметники.

1. І чим справжніше, глибше живе людина, тим більше сторінок залишається з книги, написаної її життям (Др.). 2. Але Грицько не корився: він просто-таки не міг задля панських жнив кинути свій власний, кривавою працею политий хліб висипатись. 3. Йти було тяжко: раз по раз мандрівці збочували з шляху, і тільки нерушений сніг на ріллі давав їм знати про це та направляв на дорогу. 4. А спогади, спогадай в'їдливі, пекучі, йшли без краю, без кінця. 5. Темним огнем горіли корчаги смерек, відбиваючись на стіні лісу тремтячою луною. 6. Коні весело бігли по холодку, і візок легко точився по виїждженій, скропленій свіжим дощиком дорозі (3 те. М. Грушевського). 7. Заводи, причали, каскади будинків по міжгір'ю правого берега — все було повите димами, млою полудневої спеки. 8. Аж трохи страшнувато стає Тоні, що вони опинилися так далеко, що вже відділені від берет такою відстанню. 9. Після смерті Ягорихи ніхто цієї хати не чепував, стояла, дощами оббита. 10. Розбуджений гуркотом літака, схотівся на ноги Віталій (3 те. О. Гончара). 11. Із поля дівчина утомлена прийшла.. (М. Р.). 12. Григорій сів на ліжкові і вдивився у ледь бовваніючу постать. 13. Митуса розправив закріплене тіло і звів догори очі (В.Ш.). 14. І став, зажурився, аж весь похилився козак, скам'янілий неначе (Ворон.). 15. А яка то була радість, коли оратор виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба й казав, що він од зайця (Ст.).

4. Переписати, підкреслити безособові дієслівні форми на -но, -то, визначити їх синтаксичну роль, з'ясувати походження.

1. Моє оповідання було прихильно оцінено, прийнято, і я вже відчував себе твердо на своїх літературних ногах (Груш.). 2. Все розтрачено, розгублено, бо воно було людьми не шановано, не люблено (Олесь). 3. Я вмію дорожити усім, що в пам'яті не стерто, 4. Сотні літ на землі пережито. 5. А то ж де воно видано: дівчині серед самого білого дня людську мову рядками калічити... 6. Стою берізкою край шляху, край шляху втомлено стою (3 те. Г. Чубач). 7. Незабаром винесено пожитки, батько став на порозі, високий, випрямлений... 8. Утома валила Григорія з ніг, він випустив вуглик і довго засмучено дивився на витвір рук своїх (В. Ш.). 9. Давні стежки переорано, дороги дитинства засаджені кукурудзою (Стус). 10. Хай буде все небачене побачено. Хай буде все пробачене пробачено. 11. Багато слів написано пером. Несказане лишилось неказаним. 12. Одгородила доля шматочок поля. А на ньому давно вже й не орано — як заклято, як заговорено... (3 те. Л. Костенко). 13. Дух не закую — хочеться жити! (Вор.).

5. З'ясуйте, як утворились подані дієприкметники. Утворіть від них пасивні і запишіть у дві колонки.

Збираючий, даруючий, сіючий, малюючий, керуючий, виконуючий, захоплюючий, зрошуючий, гріючий, закінчуючий.

6. Запишіть дієприкметники в одну колонку, а прикметники - в другу. Складіть з ними речення.

Варений і варений, товчений і товчений, печений і печений, учений і учений, лежачий і лежачий.

7. Опишіть зовнішність вашого знайомого (знайомої), використовуючи дієприкметники. Намагайтеся зробити це так, щоб цю людину було легко впізнати. Ви можете зобразити все, що є помітного в її зовнішності (в очах, посмішці, одязі тощо): описати її зовнішній вигляд, коли вона чимось засмучена або, навпаки, радіє, коли читає, слухає радіо, дивиться телепередачу; показати, що ця людина гарна, приваблива або ж її зовнішність не приваблює. Визначте свій задум, дайте назву твору.

8. Від наведених інфінітивів утворіть спочатку дієслівну основу теперішнього часу, а потім активні дієприкметники теперішнього часу. Поставте наголос.

Оновлювати, пояснювати, бажати, ідеалізувати, обвивати, благодіяти, квітчати, поглинати, багровіти, міцніти, синіти, сіяти, діяти, ревти, гудіти, в'янути, сохнути, терпнути, вести, дути, мити, нести, вабити, лежати, дрижати, кипіти, терпіти, сидіти, квітнути, тривати, спочивати, благодіяти, грати, співати, бігати, блимати, плакати, воркувати, німувати, нудьгувати, сяяти, тихнути, тверднути, летіти, гриміти, колоти.

9. Визначте структурні класи дієслівних основ. Утворіть активні дієприкметники минулого часу. Які закономірності наголошування цих дієприкметників?

Обважніти, позеленіти, осиротіти, тріснути, хруснути, зів'янути, змерзнути, розтанути, прогнати, опастися, згоріти, затремтіти, померти, перемогти, допомогти, побіліти, збідніти, дозріти, обважніти, пожовтіти, посвіжіти, защеміти, озвіріти, посивіти, стерпнути.

10. Утворіть пасивні дієприкметники минулого часу. Поясніть, від якої основи дієслова і за допомогою якого суфікса вони утворені.

Поставити, скласти, змазати, побити, виходити, вимолотити, викосити, вжити, переконати, перетворити, оновити, вимостити, заштрихувати, розстелити, відкрити, розпалити, злякати, скосити, сходити, скотити, удосконалити, збудити, схопити.

Практичне заняття 9. Дієприслівникові ознаки. Особливості формування дієприслівника. Дієслівні форми на -но, -то. Поняття про прислівник. Лексико-граматичні розряди прислівника. Категорія ступенів порівняння. Походження і історія вивчення прислівника.

Короткі теоретичні відомості

Дієприслівник — невідмінювана форма дієслова[1], яка, пояснюючи присудок, називає додаткову дію. Дієприслівник відповідає на питання що роблячи? що зробивши? Наприклад: мірку́ючи, пі́шучи, чита́ючи, міркува́вши, писа́вши, чита́вши.

Дієприслівник поєднує в собі деякі граматичні ознаки як дієслова, так і прислівника, що відбито й в назві: дієприслівник буквально означає прислівник, що діє, перебуває в дії. Із дієслівних рис йому властиві такі: категорія виду (доконаний — зупинившись, схилившись; недоконаний — говорячи, знаючи), категорія часу[2] (теперішній — знаходячи, виступаючи; минулий — притаївшись, пройшовши). Дієприслівник, як і дієслово, може мати залежні слова. Як і прислівник, дієприслівник не відмінюється (серед дієслівних форм, не відмінюється, зокрема, інфінітив), а також у реченні виконує роль обставини.

Значення

Дієприслівник у реченні називає додаткову (другорядну дію), яка слугує для пояснення головної. Наприклад, Співають ідучи дівчата (Тарас Шевченко). У цьому реченні основну дію виражає присудок, виражений особовою формою дієслова співають, а другорядну називає дієприслівник ідучи. Дівчата не просто співають, а співають як (ідучи). Таким чином, у реченні дієприслівник виконує роль обставини способу дії.

Помилки у вживанні дієприслівника

Головна дія, виражена присудком, і додаткова, виражена дієприслівником, мають стосуватися лише одного підмета, а не різних. Наприклад: Ідучи по вулиці, дівчина співала пісню. У цьому реченні основну дію (співала) і додаткову (ідучи) виконує дівчина (граматично — підмет). Тому таке речення є правильним. Натомість у реченні Ідучи по вулиці, з дівчини злетів капелюх дієприслівник ужито неправильно, тому що додаткова і основна дії належать різним суб'єктам (виконавцям): додаткова дія стосується дівчини (додатка), а основна капелюха (підмета). Якщо розуміти це речення буквально, то, виходить нонсенс: капелюх ішов і впав. Таким чином, у реченні дієприслівник недоречний. Речення слід відредагувати так: Коли дівчина йшла по вулиці, з неї злетів капелюх.

Вид і час дієприслівників

Як усі форми дієслова, дієприслівник має категорію виду: доконаний і недоконаний.

Дієприслівники доконаного виду минулого часу виражають додаткову дію, що відбулася перед основною або одночасно з нею (відповідає на питання що зробивши?). Скажімо, Закінчивши лекцію, викладач пішов на перерву (викладач спочатку закінчив читати лекцію, а вже потім вийшов на перерву).

Дієприслівники недоконаного виду теперішнього часу називають додаткову дію, що відбувається одночасно з основною (відповідає на питання що роблячи?): Сніг іде і, саяво розсіваючи біде, зволожує афіші і обличчя (Ірина Жиленко). Сніг одночасно йде та розсіває біде саяво.

Дієприслівники недоконаного виду минулого часу виражають додаткову дію, що відбувалася в минулому одночасно з основною (відповідає на питання що робивши?): Слухавши вірші про кохання, він завжди згадував її (він одночасно слухав і згадував).

Дієприслівниковий зворот

Дієприслівник разом із залежними словами утворює дієприслівниковий зворот, який у реченні виступає в ролі поширеної обставини. На письмі дієприслівниковий зворот найчастіше відокремлюють комами: 1) якщо дієприслівниковий зворот стоїть на початку речення, то кому ставлять після нього: Не дочекавшись обіду, (!) хлопчик з дівчатками зібрались додому (Борис Харчук); 2) якщо дієприслівниковий зворот стоїть в середині речення, то його відокремлюють з обох боків: Мешканці, (!) виставивши голови з віконечок, (!) ведуть розмови (Володимир Винниченко); 3) якщо дієприслівниковий зворот стоїть в кінці речення, то кому ставлять перед ним: Уважно слухали селяни, (!) заанімовши в різних позах (Андрій Головка).

Не відокремлюють комами дієприслівниковий зворот, якщо в реченні він є фразеологізмом і стоїть безпосередньо після присудка: Він біг не чуючи ніг; Олена працювала не покладаючи рук.

Крім того, зазвичай відокремлюють не лише дієприслівниковий зворот, а й одиничний дієприслівник. Наприклад, Повечерявши, полягали спати (Панас Мирний).

Утім, якщо одиничний дієприслівник безпосередньо стоїть після присудка та відповідає на запитання як?, то його не відокремлюють. Наприклад, СпіваютьПрисудок ідучиОдиничний дієприслівник дівчата (Тарас Шевченко); Вона сиділаПрисудок замислившисьОдиничний дієприслівник (Юрій Яновський).

Морфологічний розбір дієприслівника

Морфологічний розбір дієприслівника, як правило, виконують у такій послідовності:

Слово для розбору. Назва частини мови, її форма. Вид (доконаний чи недоконаний). Час (теперішній і минулий). Синтаксична роль.

Зразок розбору

Не піймавши на крадіжці, не кажи, що злодій (Народна мудрість).

(Не) піймавши. Дієприслівник. Доконаний вид. Минулий. Обставина

Завдання до теми

1. Переписати, підкреслити дієприслівники однією лінією, дієслова, які ними пояснюються, — двома. Назвати, хто виконує обидві дії, як ці дії співвідносяться в часі, яке значення виражає дієприслівник.

1. Сонце, спадаючи з денного жару неквапливо, плавно осідало в пухкі бузкові хмарки далеко-далеко в степу (Коз.). 2. У тому закутку, схилившись над ручаєм, цвіте над кручею полум'яна квітка чарівна чарнамай-зілля (О. Д.). 3. Тут ліс кінчився, дорога розбивалася надвоє, і на роздоріжжі стирчала, похилившись низько на бік, стара корчма. 4. Хазяйка сіла коло віконечка, щось латаючи. 5. В тій хвилі Ганна рада була побалакати щиро, пригорнутися до кого-небудь. та й почала докладно розказувати, відповідаючи на питання хазяйки. 6. Грицько, поспішаючи, вернувся на село (З тв. М Грушевського). 7. Чабани, зійшовшись, спокійно будуть перемовлятися про нічну роботу льотчиків, що, мов громовержці, гуркотіли над полігоном (Гонч.). 8. Женька, спираючись на зазубні в ракушнику, спустився в ущелину першим, а ми за ним. 9. Чоловік, примруживши очі і низько схилившись над папером, що аж волосся торкалося столу, вивів великими, схожими на друковані, буквами: ПРОТОКОЛ (О. Міщ.). 10. Іще не назвавшись людиною, росла я між грушами-дичками колючою деревиною з терпкими дрібними кисличками. 11.3 країни Каруселії, весняної, веселої, подзенькуючи в дзвоники, притупотіли коники (Код.).

2. Утворити від поданих дієслів можливі форми дієприслівників, записати їх двома групами: дієприслівники а) доконаного виду, б) недоконаного виду; виділити формотворчий афікс. З двома-трьома дієприслівниками кожної групи скласти речення.

Розповісти, розказати, розказувати, перебирати, прокинутися, сміятися, маскуватися, перебороти, переборювати, мережити, вишити, доїхати, слухати, сприйняти, перебрати, зривати, досягати, листуватися, вижати.

3. Записуючи, утворити від одного із дієслів, поданих у дужках, дієприслівник, від інших - родову чи особову форми дієслів - відповідно до змісту речення. Визначити вид дієприслівників, з'ясувати творення їх. Поставити потрібні розділові знаки.

1. І знову Оріся голосно (кликати) гриби, (розмахувати) палицею (шурхотіти) нею по кущах, по траві. 2. Батько (ступати) мовчки довгою тичкою (розгрібати) листя, уважно (заглядати) під кожний кущик (Ом.). 3. (Розкинутися) сад, (зметнутися) гіллям угору (Цюпа). 4. Сашко нічого не (відповісти), (повернутися) і почав збирати розсіпані квіти. 5. Вони (розкланятися), (розійтися). Олександр знав, що назавжди (Др.). 6. Щось (шелестіти) повз мене, я (розсувати) темінь сперед очей, (придивлятися) (Бл.). 7. Я своєї пісні зроду не (цуратися), (відкривати) серце для чужої (Синг.). 8. Надія (накидатися) на історичні романи й повісті і (ковтати) їх за день-два (Цюпа). 9. (Спливати) літо з теплого осоння, (лишити) під кущем дві шапки печериць (Кр.).

II. Записуючи дієприслівники, поряд дописати дієслівну форму, від якої утворений кожен із них; визначити видову співвіднесеність між ними, формотворчий афікс.

I. Ураховуючи, зваживши, зважившись, вводячи, установивши, погоджуючись, приймаючи, прийнявши, розповідаючи, розповівши, ввозячи.

II. Оглянувшись довкола і переконавшись, що матері ніде немає, малюк, підійшовши до міліціонера, запитав: - Дядьку, не бачили ви жінки, яка йшла без мене? (Н. те.).

4. Записати текст, утворюючи від дієслів, поданих у дужках дієприслівники; визначити їхні граматичні ознаки, пояснити творення.

Із глибини золотих плантацій білою чаєчкою виринула чиясь косинка ... За нею з'явилась друга, третя ... Дівчата рухалися міжряддями, повільно (наближатися) до шляху. Там, де вони проходили, з соняшниками творилося щось дивовижне. (Втрачати) свій царський дрімотний спокій, вони зненацька оживали, золоте тарілля, здавалось, само (розігнатися), летіло стрімголов назустріч одне одному і, (з'єднатися) на мить в поцілункові, знову розліталось врізnobіч, і вже знову вільно сміялось, пустотливо (погойдуватися), (сяяти) розімлілим золотом сонця.

Практичне заняття 10. Поняття про слова категорії стану (станівник). Лексико-семантичні групи станівника. Частиномовна база станівника. Історія дослідження станівника. Поняття про модальність. Поняття про модальні слова. Семантичні розряди модальних слів.

Короткі теоретичні відомості

Станівник, або слова категорії стану — клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуального стану у функції головного члена (присудка) односкладних (безособових) речень.

Станівник сформувався на базі різних частин мови, але не в усіх своїх лексичних значеннях, а лише тих, які стали вживатися у функції присудка. До них належать: іменники, прислівники, модальники. Але в усіх випадках у станівник переходять лише ті слова, які втрачають всі інші функції і виконують лише функцію головного члена односкладного речення.

До станівника належать слова: *безлюдно, важливо, вітряно, видно, спішно, можна, морозно, треба, потрібно, чутно, сумнівно, ліньки, прикро, жалко, корисно, соромно, необхідно, варто, страх, жаль, гріх, лихо, тихо.*

Модальник, або модальні слова, (від лат. *modalis* — «модальний») — частина мови, до якої входять специфічні повноцінні самостійні слова, які виражають суб'єктивну модальність (ставлення мовця до висловлюваної думки), не мають системи словозміни та синтаксичних зв'язків з членами речення, відокремлені від інших у реченні, але пов'язані з ними семантично та інтонаційно.

У сучасній українській морфології розглядають не всі засоби вираження модальності, а ті лексичні одиниці, які виражають тільки модальність і не виконують функцій членів речення. До модальних належать слова очевидно, звичайно, може, дійсно, правда, здається. В окремий клас слів вони виділяються на основі спільності категоріального значення, морфологічної ознаки невідмінюваності та синтаксичних властивостей.

Категоріальне значення модальників — ставлення мовця до висловленої думки.

Розряди модальників

У традиційній граматиці лексико-граматичні розряди слів виділяються на підставі трьох відомих принципів: семантичного, морфологічного і синтаксичного. Поділ на частини мови по суті зводиться до виявлення плану змісту, який складають категоріальні (узагальнені граматичні) значення, і плану вираження, який складають формальні засоби вираження цих значень (форми словозміни, сполучуваність з іншими словами, порядок слів у реченні, інтонація).

Категоріальне значення формується на базі значної кількості модальних значень і відтінків, які поділяються на дві групи:

модальники зі стверджувальною семантикою: без сумніву, дійсно, звичайно, точно, вірно і под.;

модальники з гіпотетичною (непередбачуваною) семантикою: здається, очевидно, можливо, напевно..

розряди реальних і гіпотетичних модальників:

Приклади:

* слова, що вказують на вірогідність висловлювання напевно, очевидно, либонь, певно, можливо, може, мабуть

* слова, що вказують на джерело думки чи повідомлення кажуть, мовляв, чую, бачу, чутно, по-моєму, на думку, як кажуть

* слова, що виражають емоції мовця щодо змісту висловленого ясна річ, чого доброго, на щастя, на радість, на диво, шкода

* слова, що виражають звертання до співрозмовника погодьтесь, дозвольте, бачите, уявіть собі, зверніть увагу, прошу вас

* слова, що вказують на чужі думки, висловлювання, стиль і їх оцінку буквально, так би мовити, так звані

* слова, що вказують на послідовність, порядок думок по-перше, по-друге, нарешті, і останнє, на закінчення

*слова висновкового характеру отож, отже, взагалі, словом, значить
Павло Олександрович Лекант, відомий синтаксист, дає такі **лексико-граматичні розряди модальних слів**, які встановлені з урахуванням їх семантики та функціонування:

*слова, що вказують на достовірність/недостовірність (безсумнівно, звичайно, ймовірно, мабуть, здається, може бути);

*слова, що зв'язують достовірність інформації з її джерелом (по-моєму, з чуток, як говорять);

*слова, що передають емоційну оцінку до змісту переданої інформації (на щастя, на жаль);

*слова-показники порядку викладу думок у тексті (по-перше, крім того, нарешті);

*слова-узагальнення, -уточнення або -доповнення інформації (отже, словом, зокрема, інакше кажучи);

*слова, що служать для встановлення оптимального мовного контакту оратора зі слухачем (чуєте, уявіть, бачте, знаєте)[6].

Морфологічні та синтаксичні можливості модальника

Модальники невідмінювані слова і словосполучення, що втратили парадигму. Невідмінюваність є їх морфологічною ознакою як частини мови, яка зближує їх із прислівниками та станівниками і протиставляє іменникам і дієсловам. Модальники не є членами речення. Вони в структурі речення синтаксично непов'язані з його членами способами узгодження, керування. У зв'язку з чим часто розглядаються як вставні слова або парантези. Напр.: *Я вже тоді, повірте, все це обміркував* (Юрій Збанацький); *І ось, нарешті, вершина* (Олесь Гончар); *А читати Тарас, справді, вивчився дуже рано* (Оксана Іваненко).

Деякі модальники можуть підкреслювати модальність дієслова. В цих випадках вони логічно виділяють присудок, стоять безпосередньо перед ним й інтонаційно не відокремлюються, і хоч модальники не пов'язані з іншими членами речення засобами типу узгодження та керування, все ж органічно

входять у синтаксичну структуру висловлення[8], напр.: Про це треба обов'язково розповісти; Доручення треба неодмінно виконати.

Формування модальників

Модальники не мають суфіксальних засобів вираження категоріального значення. Вони є результатом семантичного способу творення. Модальник як частина мови формується на основі інших частин мови, тобто, по суті, відбувається перехід інших частин мови у модальник (модалізація):

Модалізуються: Приклади:

Іменники правда, факт, жаль, страх

Прийменниково-відмінкові форми на жаль, на щастя, на диво, до речі, на радість, на біду

Дієслівні форми чуєте, знаєте, кажуть

Прислівники неодмінно, обов'язково, дійсно, взагалі

Слова категорії стану (станівники) очевидно, зрозуміло

Лексикалізовані сполучення слів може бути, як кажуть, на превеликий жаль

Межа між модальниками і частинами мови, з яких вони утворилися, дуже нестійка. В одному реченні слово правда — іменник, а в іншому — модальник, напр.: Все одно наша правда зверху (Ю.Яновський); Добра такого там зроду у мене, правда, не було (Тарас Шевченко).

Стилістичні можливості модальника

Функціональна місткість модальних слів визначається їх здатністю виражати як логіко-сміслові, так і емоційно-експресивні відтінки. Використовуючи такі слова, мовець вербалізує свою логічну оцінку достовірності висловлювання. Вона виступає як припущення про відповідність висловленого реальній дійсності або сумнів у цьому і характеризується некатегоричністю, проблематичністю. Вибір мовцем тих чи інших модальних слів залежить від їх здатності до вираження потрібного ступеня впевненості в конкретній ситуації.

Сфера їх застосування широка. Це народно-розмовне, художнє мовлення, публіцистичні тексти. Обмеженим є вживання їх у науковому стилі. Специфіка наукового викладу зумовлює використання модальних слів, позбавлених емоційних відтінків, переважно із значенням упевненого, обґрунтованого припущення. Наприклад: мабуть, очевидно.

Завдання до теми

1. Переписати. Підкреслити в поданих реченнях дієслова і станівники, вказати, чим слова категорії стану протиставляються дієсловам. Вказати на синтаксичні властивості станівників.

1. Не жаль мені житія, а жаль тії людини, що у мені живе. 2. Тихо в садку, тихо в місті, бо пізня година. 3. Тихо, тихо з неба світить промінь. 4. Скрізь чути пісню, на майдані і в полі. 5. Ой чи не жаль тобі, Галю, молоденьких літ? 6. Було їм страшно до розмов. 7. Жаль його серце гнітить. 8. Тоді ж кругом так весело було. 9. І на серденьку знов стане тихо. 10. Чи сумно вам, чи радісно читать оповідання про велику драму. 11. Тяжко чогось мені стало (З те. Лесі Українки). 12. Тихо, тихо Дунай воду несе (Н.тв.).

2. Визначити лексико-семантичні групи станівників і їх синтаксичні властивості.

1. І на серденьку знов стане тихо. 2. Як же тут гарно! Як же тут тихо! 3. У мене трошки темно в хаті. 4. Тихо було у повітрі. 5. На морі так темно. 6. Сором хилитися, долі коритися! 7. Пора мені в путь! Пора у путь, хвилини йдуть. 8. Тихо і тепло, так наче і справді весна. 9. Та сором сліз, що ллються від безсилля. 10. Сухо, ніде ні билини, усе задавило каміння. Душно, ніде ні краплини. 11. Глухо і сумно кругом на просторі. 12. Шкода! Ви вірите, що єсть і рай, і пекло. 13. Ой, чи так красно в якій країні, як тут, на нашій Волині! 14. Всім зрозуміло, що прийде щасливе майбутнє.

3. Визначити, з яких частин мови сформувались подані станівники, відзначити їх синтаксичні властивості.

1. Невже тобі заздро, богине, на вбогее щастя мое. 2. Ой час-пора молоденькій та гіллячко звить! І гіллячко і віночок вже звить пора. 3. Не

варто служити химерному світу. 4. Горе тому, в чиє серце її сльози кануть! 5. Скрізь чутно пісню, на майдані і в полі. 6. Осяяти землю нещасною треба. 6. Смутно, гірко в самотині. 7. Час, моя пісню, у світ погуляти. Та сором сліз, що ллються від безсилля. 8. Згодилась, прийде, хоч тяжко дуже. 9.1 жаль мені, і думаю я з жалю.

4. Розмежуйте однозвучні прислівники і слова категорії стану. Речення записуйте колонками: в першій - приклади зі словами категорії стану, в другій - речення з однозвучними прислівниками (чи іменниками). Де не вистачає пари - дайте свій приклад. Зіставте їх значення, граматичні ознаки і синтаксичні функції.

I. 1. Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею, як тут (Коц.). 2. Над ними сонце юно сяє, і тьмі не буде вороття (Сос.). 3. Аж поки в жилах б'ється юно кров, Я про весну співать не перестану (Сос.). 4. Так радісно, так юно нам (Сос.). 5. Як їй любо співи колискові та вплітати в перші сні синкові (Вире.). 6. Гарно нам у нашій вільній Батьківщині, все в нас є в житті! (Бич.). 7. В гагарінськiм небі урочо і світло, і зірка висока горить, летючі видіння широкого світу їй видно до цятки згори (К.). 8. На небі світло горіли зорі (Трубл.). 9. Літаки гордо понесли на своїх крилах червоні зорі (Гонч.). 10. Клянемось урочисто ми нині, Що під цим знаменом дорогим Будем вірно служить Батьківщині (Бич.).

II. 1. В плавнях було тихо, як у лісі (Коц.). 2. Німі дерева тихо, урочисто брунькували (Гонч.). 3. Весело сонечко блистить, проміння щедро ллє (Граб). 4. Дихає земля. Тихо. Спокійно. Пахощами сипле. Щедро. (Зар). 5. Десь недалеко ударив грім, і луна гуділа, котилася горами глухо, грізно, довго (Коб). 6. Глухо пішов відляск води лісом (Коц). 1. Свіжо пахне в лісі... набубнявілими бруньками та живицею (Коц). 8. Журавлі кричать за далиною, свіжо так і мрійно так кругом... (Сос).

III. 1. Та де тобі! Таке лихо, що не видно й світа (Шевч). 2. Лихо не спить (Л. Укр). 3. Жаль стискував її серце, туманив мозок (Коц). 4. Не жаль за сном, не час, не можна спати (Я. те). 5. Сором хилитися Долі коритися: Час

твій прийде з долею битися - Сон пропаде (Л. Укр).6. Гірко йому все тєє пригадалось (М.В). 7. Як гірко трупом почуватись, безслідним полум'ям згорить (Грб).

Рекомендована література

- 1.Українська мова: Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.: іл. ISBN 966-7492-19-2
- 2.Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови. Частина I : підруч. / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. — 3-те вид. — К. : Радянська школа, 1965. — 423 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык. Граматическое учение о слове, М.,1947. — 856с.
4. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. - К.,1984. - С.161-180
5. Пospelов Н.С. В защиту категории состояния. - ВЯ,1955. - №2. - С.25-26
6. Сучасна українська літературна мова/За ред. А.П. Грищенка. - Вид.2. - К., 1997. - 440с.
7. Шапиро А.Б. Есть ли в русском языке категория состояния как часть речи? - ВЯ, 1955. - №2. - С.23-24
8. Щерба В.В. О частях речи в русском языке // Избранные работы по русскому языку. - М., 1957. - 187с.
9. Бевзенко С. П. До питання про модальні слова в українській мові // Наукові записки Ужгород. ун-ту. — .1959, — Т. XXXУІ. -С.188-191.
10. Василенко Л. И. Модальные слова как средство авторизации текста // Филол. науки. — 1984. — 4.- С. 76-79.
11. Востоков В. В. О вводно-модальных элементах как средствах формирования и выражения субъективно-модальных значений // Лингвистической сб.- Вып. 6.- М., 1976. — С. 103–113.

12. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове, М.,1947. — 639с.

13. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К.,1988. — 256с.

14. Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К.,2004. — 297с.

15. Мещеряков В. Н. Модальность текста / В. Н. Мещеряков // Филологические науки, № 4. — 2001. — С.99-105

16. Парамонов Д. А. О грамматическом выражении модальности в современном русском языке / Д. А. Парамонов // Вестник Омского университета, № 27 — 1998. — С.47-53

Методичні вказівки до практичних занять з дисципліни «Практичний курс української мови. Дієслово» для студентів денної та заочної форми навчання за напрямом підготовки 035– «Філологія»

Укладач д. філол. наук, доц. Найда А.М.

Підп. до др. _____ Формат А-4.
Осяг др.ар. _____ Тираж _____ Замовлення
51918 м. Кам'янське
вул.. Дніпробудівська, 2